

بایسته های تعلیم و تربیت از منظر قرآن و نهج البلاغه

مریم کشاورز نژاد^۱

چکیده

قرآن مظهر رحمت و جلوه ربوبیت خداوند و کتاب شناخت و تربیت انسان است و بدین ترتیب، قرآن رسالت تعلیم و تربیت انسان را به عهده دارد. از اهداف و خواسته های اساسی اسلام عالم بودن امت اسلامی است. انسان برای رسیدن به کمال آفریده شده است ولی قادر نیست به خودی خود به کمال راه یابد، بلکه باید مرییان لایق تربیت او را به عهده گیرند تا با شکوفایی استعدادهای درونی به قله های مرتفع و کمالات صعود نماید. از آن جا که دین اسلام کامل ترین دین خدا و قوانین روح بخش آن منطبق با کلیه نیازهای مادی و معنوی انسان است، اگر مسلمانان، درست از قرآن کریم و رهنمودهای سازنده پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) آخرین پیامبر برگزیده خداوند متعال و رهنمودهای حضرت امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در موضوع تربیت نسل جوان استفاده کنند، به منتهی درجه کمال و معنویت خواهند رسید. محیط خانواده، نخستین و مهم ترین کانون پرورش و تربیت کودک است. کودک در این کانون، می آموزد و تربیت می شود. بنابراین تعلیم و تربیت فرزندان یکی از وظایف بسیار مهم و سنگینی است که بر دوش والدین نهاده شده است. نوشتار پیش رو کوشیده است قرآن و نهج البلاغه را برای شناخت کامل نظام تربیتی اسلام محور مطالعه و تحقیق قرار دهد و مرزهای جدایی و ساحت های هم نشینی تعلیم و تربیت را از منظر قرآن و نهج البلاغه بررسی کند.

کلید واژه: اصول، تعلیم، تربیت، قرآن، نهج البلاغه

^۱. طلبه سطح دو، مدرسه علمیه فاطمه الزهرا سلام الله علیها، keshavarz2280928@gmail.com

تعلیم و تربیت از مسائل بسیار مهمی است که از دیرباز مورد توجه قرآن، اسلام و مربیان تربیتی قرار گرفته، لیکن در زمان حاضر، انسان از منبع مهم وحی غفلت کرده و تعلیم تربیتی آن را نادیده می‌گیرد. در بخش ابتدایی این نوشتار، تعلیم و تربیت مورد مقایسه قرار گرفته و انسان به عنوان موضوع تعلیم و تربیت محور بحث است. ویژگی روح انسان و استعدادهای او و ویژگی‌ها و وظایف مربیان لایق بررسی شده است. کانون‌های تربیت به تفصیل نام برده شده و خانواده را به عنوان مهم‌ترین و کلیدی‌ترین کانون تربیت مورد بررسی قرار داده شده و تعلیم و تربیت فرزندان یکی از وظایف بسیار مهم و سنگینی است که بر دوش والدین نهاده شده است. ابزارها و وسایل تربیتی مورد نظر قرآن که مربی باید آشنایی کامل با آن‌ها داشته باشد بیان گردیده است. در این تحقیق به بررسی آیات و روایات در مورد بایسته‌های تعلیم و تربیت پرداخته و سعی شده است به این پرسش مهم پاسخ داده شود که مبانی و اصول تربیتی از منظر قرآن و نهج البلاغه چیست تا بتوان از معارف والای آن در جهت بهتر زیستن استفاده کرد. در این نوشتار علاوه بر دو منبع مهم قرآن و نهج البلاغه از کتاب‌های تربیتی مهم در این زمینه مثل کتاب تعلیم و تربیت در اسلام نوشته متفکر شهید مرتضی مطهری، اسلام و تعلیم تربیت تألیف ابراهیم امینی و تربیت از نگاه امیرالمؤمنین استفاده شده است. امید است که روش‌ها و مبانی اسلام مورد استفاده عموم قرار گیرد و این تحقیق گامی در این جهت بردارد. در این نوشتار سعی شده است به این پرسش‌ها پاسخ داده شود، آیا اسلام برای مسأله تعلیم به عنوان آموزش دادن و آگاهی دادن اهمیتی قائل است و برای تربیت انسان از چه متود و روشی باید استفاده کرد. این تحقیق از طریق مراجعه به کتب موجود در کتابخانه و به صورت کاربردی و به روش توصیفی به رشته نگارش درآمده است.

۱_ مفهوم شناسی

تعلیم و تربیت غالباً با هم استعمال می شوند به طوری که گویا مترادفند ، در صورتی که هر یک از آن ها دارای مفهومی جداگانه اند . «تعلیم» در لغت به معنای یاد دادن و آموزش است و «تربیت» به معنای پرورش و نشو و نما دادن به کار می رود . بنابراین باید هر یک از این دو را به طور جداگانه تعریف کنیم .

الف (تربیت

تربیت در لغت به معنای پروردن ، پروراندن و آداب و اخلاق را به کسی آموختن می باشد . (معین ، ۱۳۸۰ ، ص ۱۰۶۳)

در تربیت انسان ، مربی ، با استفاده از شیوه های تربیتی ، همه امکانات و شرایط لازم را برای پرورش شخص مورد تربیت فراهم می سازد تا فرد ، خود ، راه خویش را بیابد و استعداد های نهفته اش را پرورش داده به فعلیت رساند . در این جا فاعل تربیت و پرورش ، به طور مستقیم خود شخص مورد تربیت است . مربی نقشی جز زمینه سازی و تهیه امکانات و شرایط لازم ندارد . (امینی ، ۱۳۸۴ ، ص ۲۴) در قرآن نیز تربیت و تزکیه ، هم به شخص مورد تربیت نسبت داده شده و هم به کسانی که شرایط لازم را برای پرورش او فراهم ساخته اند . خداوند متعال در قرآن می فرماید :

« وَ نَفْسٍ وَ مَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا

وَ قَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا . »

« قسم به نفس و آنچه او را نیکو و معتدل بیافرید پس وسیله

شناخت گناه و تقوا را به او الهام کرد هر کس که نفس خویش

را تزکیه کرد رستگار شد و آن که نفس خویش را آلوده ساخت

زیان برد . » (شمس : ۷-۱۰)

و هم چنین می فرمایند :

« لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ

يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ . »

« خداوند بر مؤمنین منت نهاد که رسولی از خودشان برایشان

فرستاد تا آیات خداوند را برایشان تلاوت کند و آن ها را تزکیه

کند و کتاب و حکمت را به آنان بیاموزد . » (آل عمران : ۱۶۴)

و هم چنین می فرمایند :

« وَ أَخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا

رَبَّيَانِي صَغِيرًا. »

« بال و پر تواضع را با مهربانی برای پدر و مادر و بگستران و بگو

پروردگارا پدر و مادرم را مورد رحمت قرار بده چنان که آنان در

کودکی مرا پرورش دادند . » (اسراء : ۲۴)

به طور کلی تربیت و تزکیه غالباً به افرادی نسبت داده می شود که علل و عوامل و شرایط لازم را برای پرورش و شکوفا شدن استعداد های شخص مورد تربیت فراهم می سازند و مورد بحث ما نیز همین افرادند.

تربیت عبارت است از پرورش دادن ، یعنی استعداد های درونی ای را که بالقوه در یک موجود است به فعلیت درآوردن و پروردن . (مطهری ، ۱۳۶۹ ، ص ۵۶)

بنابراین بهترین تعریف تربیت این است : انتخاب رفتار و گفتار مناسب ، ایجاد شرایط و عوامل لازم و کمک به شخص مورد تربیت تا بتواند استعداد های نهفته اش را در تمام ابعاد وجود و به طور هماهنگ پرورش داده ، شکوفا سازد و به تدریج به سوی هدف و کمال مطلوب حرکت کند .

ب (تعلیم

تعلیم در لغت به معنای آموختن ، یاد دادن (معین ، ۱۳۸۰ ، ص ۱۱۰۳) و دانش یا مهارتی را به کسی آموختن و آموزش می باشد . (انوری ، ۱۳۸۱ ، ص ۱۷۹۳)

برای تعلیم نیز تعریف های مختلفی ارائه شده که بهترین آنها عبارت است از : انتقال علوم و فنون و به طور کلی انتقال دانسته ها به فراگیر و متعلم .

این تعریف خالی از نقص نیست ، بنابراین در تعریف تعلیم می توان چنین گفت : سخن گفتن و القای کلمات معنادار تا متعلم به معانی آن الفاظ پی ببرد و بدین وسیله استعداد تعلیم خویش را به فعلیت رساند و عالم شود . از اینجا روشن شد که تعلیم نیز نوعی تربیت است ، در این قسمت هم ذکر این تذکر لازم است که در واقع معلم حقیقی خداوند متعال است ، زیرا اوست که وجود دهنده است و کمالات را به موجودات افزوده می کند . علم نیز از جمله کمالات است . انسان استعداد تعلیم و آموختن علوم را دارد و هنگامی که شرایط لازم آماده شد از جانب خدای متعال علوم بر نفس او افزوده خواهد شد . (امینی ، ۱۳۸۴ ، ص ۲۴)

۲- دعوت اسلام به تعلیم و تعلّم

خداوند متعال در آیات زیادی مسئله تعلیم و تعلّم را بیان فرموده است :

« إقرأ باسم ربك الذي خلق ، خلق الإنسان من علق ، اقرأ وربك

الْأَكْرَمَ ، الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ .»

« بخوان به نام پروردگارت ، بدان که پروردگارت از همگان کریم تر است . همو که خواندن و نوشتن را به وسیله قلم به آدمی آموخت به انسان آنچه نمی دانست یاد داد . » (علق : ۱-۵)

و هم چنین می فرمایند :

« هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ .»

«ایامساوی اند، کسانی که میدانند و کسانی که نمیدانند.» (زمر : ۹)

اسلام به طور کلی دعوت به تعلیم و تعلم کرده است ، یعنی هدف اسلام و جزء خواسته های اسلام عالم بودن امت اسلامی است .

۳- موضوع تعلیم و تربیت

در تعریف تربیت گفتیم که عبارت است از : پرورش و استكمال تدریجی موجود و تبدیل استعدادهای درونی آن به فعلیت . مطابق این تعریف همه موجودات مادی یعنی انسان ، حیوان ، نبات و حتی جماد موضوع تربیت خواهند بود زیرا همه این ها در طریق حرکت و استكمال هستند و استعدادهای درونی خویش را به تدریج به فعلیت می رسانند. لیکن موضوع بحث ما در این نوشتار فقط تربیت انسان خواهد بود .

الف (انسان موضوع تعلیم و تربیت

تعلیم و تربیت کاری است بسیار ظریف ، دشوار و پیچیده که نیاز به کاردانی تجربه و اطلاعات گسترده ای دارد . بنابراین لازم است که مربیان به چند موضوع کاملاً آگاه باشند :

۱- ماهیت و حقیقت انسان را به خوبی بشناسند .

۲- در مورد استعدادهای درونی انسان آگاهی داشته باشند .

۳- به هدف تربیت انسان کاملاً واقف بوده و بدانند که در تعلیم و تربیت معلم چه هدفی را باید تعقیب کنند .

۴- در راه رسیدن به هدف از چه عوامل و وسایلی باید استفاده کنند .

۵- اصول و مبانی تربیت را بشناسند و از آن در جهت رشد متعلم استفاده کنند .

ب (حقیقت انسان از دیدگاه اسلام

اسلام نیز انسان را یک موجود چند بعدی می داند که آفرینش او از ماده بی درک و شعوری آغاز می شود و پس از پیمودن مراحل از تکامل به صورت موجودی برتر از ماده تبدیل می شود .

خداوند متعال آفرینش انسان را چنین توصیف می کند :

« وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ، ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ

دوست دارد . « (حر عاملی ، ۱۳۸۷ ، ص ۱۳)

هم چنین فرموده اند :

« الْكَادُّ عَلَى غِيَالِهِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ »

« کسی که خود را برای اداره زندگی اش به مشقت می اندازد، مانند

کسی است که در راه خدا جهاد می کند . »

(الکلینی الرازی، ۱۳۸۷، ص ۸۸)

۸_ اصول و مبانی تربیتی

منظور از اصول ، پایه ها و قواعدی هستند که بنیان تربیت دینی بر آن ها قرار دارد . این اصول غالباً زمینه ساز و مشوق و محرک در امر تربیت دینی هستند . والدین و مربیان باید با رعایت این مسائل ، پایه های دین داری را در وجود و باطن فرد محکم کنند . (کیومرثی ، ۱۳۸۷ ، ص ۸۲)

برخی از اصول کلی در تربیت دینی را می توان بدین شرح برشمرد :

الف (توجه به طبیعت کودک

توجه به طبیعت کودک و نوجوان ، در نظر داشتن مراحل رشد و آشنایی با اصول و قوانین روان شناسی کودک و نوجوان اولین اصل در طرح مسائل تربیتی است ، بدین معنا آن چه به دانش آموزان آموخته می شود ، باید متناسب با سن و در خور فهم و استعداد او باشد .

ب (تحریک عواطف مذهبی

انسان برای رشد خود به دو دسته مایه های درونی نیاز دارد : یکی عقل و دیگری عواطف و احساسات ؛ که هر دو نیاز به پرورش و تربیت صحیح دارند . در انسان معتدل عقل و عاطفه باید همپای هم حرکت کنند و به موازات هم پیش روند .

عواطف ، محرک انسان در زندگی هستند و به عنوان انگیزه باعث می شوند که انسان همواره رو به جلو حرکت کند . در تربیت دینی پرورش عواطف نقش بسیار مهمی دارد . کودکی که تأمین عاطفی نمی شود ، امکان ندارد دین دار شده و اخلاق در او پا بگیرد . به این ترتیب عاطفه را باید زیر ساز و پایگاه دیانت ، اخلاق ، ادب و نظایر این ها دانست.

دوره کودکی و نیز نوجوانی زمان شکل گیری بسیاری از عواطف انسانی و دینی است . والدین مربیان و معلمان باید از میان عواطف مختلف ، احساسات مذهبی کودکان و نوجوانان را تحریک کنند و از این راه ، آن ها را متوجه حق و مایل به جمال و طالب کمال سازند . این کار را به روشهای زیر می توان دنبال کرد :

تلاوت قرآن با لحن خوش ، گفتن اذان با صدای خوب ، خواندن اشعار مذهبی در توصیف و منقبت اولیای دین و مسائل عاطفی و فداکاری های بزرگان دین و در صورت امکان برپا داشتن مراسم مذهبی و نمایش های دینی . این ها همه حس مذهبی دانش آموزان را می پرورند و عواطف آن ها را در مسیر درست دینی و انسانی قرار می دهند .

ج) نقش تشویق در تربیت دینی

از دیگر نیاز های عاطفی کودک نیاز به تشویق و تحسین است که می توان از این نیاز برای تربیت دینی کودک استفاده کرد . تحسین و تشویق کودک موجب می شود که اعتماد در او تقویت شود ، استعدادهای درونی او رشد کند و قوای او به فعلیت برسد و کمالات مخفی وی آشکار شود .

د) تربیت از طریق عمل

مهم ترین اصل در تربیت دینی ، عمل است . مربی باید زمینه عمل کردن را برای بچه ها فراهم کند . یک راه این است که ابتدا خودش عمل کند ، به دانش آموزان نشان دهد و کمتر از زبانش استفاده کند . زبان آخرین و ضعیف ترین وسیله است . (همان ، ص ۸۳-۸۸)

ه) استفاده از واسطه ها و وسایل مناسب

اساساً هیچ تعلیم و تربیتی بدون واسطه یا وسیله ی مناسب تأثیر خوب و ماندگار ندارد . تربیت دینی نیز از این قاعده مستثنا نیست . علاقه مندی ذاتی کودکان و نوجوانان به واسطه هایی مانند بازی ، فعالیت های هنری ، شعر خوانی ، شنیدن قصه ، اردو و گردش های علمی می تواند بهانه خوبی برای آغاز کار تربیتی باشد .

استفاده از این واسطه ها و وسایل مزایای زیادی دارد ، از جمله می توان به این موارد اشاره کرد :

بهره گیری از فرصت های مناسب مانند شعر ، قصه ، فیلم ، نقاشی و عبادت های دسته جمعی باعث خواهد شد که مسائل دینی برای دانش آموزان با روح و معنا شود .

بهره گیری از این وسایل ایجاد رابطه مؤثر میان دانش آموزان و معلم را سهولت می بخشد . این واسطه ها اگر به خوبی استفاده شوند ، مقدمه دل انگیزی برای ورود به مطالب و مباحث دینی به شمار می روند . (همان ، ص ۹۰)

و) طرح استدلالی و منظم مسائل دینی

پس از آن که فرزند به مرحله نوجوانی رسید و قدرت عقلانی او رشد کرد باید او را با مبانی دینی یعنی خداشناسی تفصیلی ، نبوت استدلالی ، معاد عقلی و امثال این ها آشنا کرد . نوجوان در شرایطی است که می خواهد فلسفه و غایتی برای زندگی بجوید و مسیر زندگی خویش را تعیین کند .

مربیان پرورشی و معلمان دینی باید از این فرصت استفاده کنند ، مطالب دینی را به صورت منظم و با ترتیبی منطقی به نوجوانان عرضه کنند تا آن ها بتوانند مطالب را به گونه ای بنیادی در جان و زندگی خویش پیاده سازند . (همان ، ص ۹۴)

نتیجه گیری :

تعلیم و تربیت از مقوله های بسیار مهمی است که از ابتدای خلقت بشر مورد توجه قرآن کریم قرار گرفته و انسان را به فراگیری اصول و مبانی تربیتی فرا می خواند . خداوند متعال در آیات متعددی مسأله تعلیم و تربیت را بیان فرموده است . هم چنین با دقت در سیره ائمه اطهار از جمله امام علی (علیه السلام) مشاهده می کنیم که تعلیم و تربیت چه قدر از منظر این عزیزان حائز اهمیت است . رعایت اصول ، مبانی ، روش ها و اهداف تربیتی مد نظر این بزرگواران انسان را به زندگی سعادتمند رهنمون می شود . بایسته ها و اصول و روش های تربیت از مهم ترین مسائلی است که مربی باید به آن توجه کرده و در تربیت دینی از آن بهره ببرد . خانواده مهم ترین کانون تربیتی است ، لذا با توجه به غفلت عده ای از افراد نسبت به روش های تربیتی و نامأنوس بودن افراد خانواده با قرآن و عدم استفاده به جا از روش های تربیتی مد نظر اسلام افراد از رسیدن به کمال مطلوب باز می مانند . لیکن اگر اعضای خانواده و مربیان با قرآن مأنوس شده و روش های آن را در زندگی به کار گیرند به هدف و کمال مطلوب نائل خواهند شد . در این نوشتار به روش ها ، اهداف و اصول تربیتی پرداخته شده اما مسائل تربیتی مد نظر قرآن کریم که سراسر بیان گر معارف والای تربیتی است ، بسیار است و هنوز جای پرداختن و پژوهش در مورد آن وجود دارد ، ان شاء الله که خوانندگان محترم دنباله رو این مسیر در پژوهش باشند .

فهرست منابع :

قرآن

نهج البلاغه

مفاتیح الجنان

الف (کتاب ها

کتب فارسی

- ۱- ابراهیم ، امینی ، اسلام و تعلیم و تربیت ، قم : بوستان کتاب ، ۱۳۸۴ ه.ش.
- ۲- انوری ، حسن ، فرهنگ سخن ، تهران : سخن ، ج ۱ و ۳ ، ۱۳۸۱ ه.ش .
- ۳- ذاکری ، مصطفی ، پیامبر رحمت ، بیجا ، تحسین ، ۱۳۸۵ ه.ش .
- ۴- صدیق عربانی گیلانی ، یوسف ، تربیت از نگاه امیرالمومنین علی علیه السلام ، بیجا ، جام جوان ، چاپ دوم ، ۱۳۹۰ ه.ش .
- ۵- قطب ، محمد ، روش تربیتی اسلام ، ترجمه : (محمد مهدی جعفری) ، شیراز : دانشگاه شیراز ، چاپ پنجم ، بیتا .
- ۶- کیومرثی ، غلامعلی ، مبانی و اصول تربیت دینی و تفاوت آن با تعلیمات دینی ، تهران : مدرسه ، چاپ دوم ، ۱۳۸۷ ه.ش .
- ۷- مطهری ، مرتضی ، تعلیم و تربیت در اسلام ، تهران : صدرا ، ۱۳۶۹ ه.ش .
- ۸- معین ، محمد ، فرهنگ فارسی معین ، تهران : امیرکبیر ، ج اول ، چاپ هفدهم ، ۱۳۸۰ ه.ش .

کتب عربی

- ۱- آمدی ، عبدالواحد بن محمد ، غررالحکم و درر الکلم ، قم : دار الکتاب الإسلامی ، چاپ دوم ، ۱۴۱۰ ه.ق .
- ۲- حر عاملی ، محمد بن الحسن ، وسائل الشیعه ، قم : ذوی القربی ، ج ۱۲ ، ۱۳۸۷ ه.ش .
- ۳- طبرسی ، حسن بن فضل ، مکارم الأخلاق ، قم : الشریف الرضی ، چاپ چهارم ، ۱۳۷۰ ه.ش .
- ۴- الکلینی الرازی ، محمد بن یعقوب ، الکافی ، قم : دارالحديث ، ج ۵ ، ۱۳۸۷ ه.ش .

ب (مقالات

- ۱- هاشمی ، حسین ، « رابطه تعلیم و تربیت از منظر قرآن » ، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم ، ج ۶۱ ، بیتا .

